

epistemologiskt innehåll. Så var åtminstone tanken. Målet för den konsthistorieforskning som bedrevs på nationella och privata porträttsamlingar och genom Svenskt Porträttarkiv var därför, enligt Krispinsson, att hitta sanna porträtt, vilket var detsamma som porträtt som gjorts efter en levande modell, *ad vivum*. Detta skiljt från porträtt i samlingarna som tillhörde kategorierna kopior eller fantasiporträtt (porträtt som omöjligt kunde ha gjorts efter levande modell, exempelvis av medeltida helgon eller kungligheter). Om ett porträtt var samtida med modellen var det förvisso ett gott tecken på *ad vivum*, men det krävdes också någonting mer än bara en porträttlikhet – ett sant porträtt borde också förmedla modellens ande och själ för att fungera som en god historisk källa. Därför letade konsthistoriska forskare också porträtt som förmedlade känslor, karaktär och personlighet på ett ”objektivt” sätt med stöd från ovan nämnda metodologi om tillämpad ikonografi och psykologi. Detta är det som Krispinsson benämner som lockande ”anakronistiska effekter”. Syftet med Sixten Strömboms stora verk *Iconographia Gustavi Adolphi* (1932), vilken fungerar som en avslutande fallstudie i avhandlingen, var att hitta den sanna bilden av Gustav II Adolf, en slags *vera ikona*. Trots att Strömbom samlar in alla kända samtida porträtt misslyckas han och slutsatsen av detta blev hypotesen att kungen troligen inte hade haft möjlighet att porträtteras av en tillräckligt bra konstnär. Det tycks som att forskarnas förmåga till reflexion eller förståelse för hur egna emellanåt stereotypa förväntningar kan styra resultaten, inte var nämnvärt hög. Samtidigt som naturvetenskapliga paradigmen (exempelvis klassificering och taxonomier) utan förbehåll användes i studierna.

Det är dock inte Charlotta Kripinssons huvudpoäng att peka ut vare sig forskning eller de forskare som ägnade sig åt porträttstudier decennierna kring sekelskiftet 1900 som specifikt undermåliga, utan hon visar upp ett tydligt samband mellan samlings- och forskningspraktiker inom ett område i konsthistorieämnets historia som är tämligen utforskat. Genom att dela upp studien i två större delar, där den första diskuterar porträtt som samlingskategori och den andra

receptions historia och tolkningstraditioner, når Krispinsson ut med komplexiteten som relationerna mellan samlingar, disciplinen konsthistoria och olika forskare utgör i fråga om äldre porträtt. Porträttstudier var centrala för ämnets framväxt i Sverige med namnkunniga konsthistoriker som kom att sitta på viktiga chefsposter inom såväl akademien som museivärlden, men en viktig poäng är att Krispinsson skriver denna historia utan att fokusera på ett fåtal förgrundsgestalter. Porträttsamlingarna i sig blir minst lika delaktiga i berättelsen om denna gren av konsthistoriens historia eftersom deras uppbyggnad och organisation sammanfaller med den akademiska disciplinens framväxt, varför avhandlingen också blir en viktig studie i såväl värderings- som begreppshistoria.

Detta är en gedigen avhandling som kan läsas av alla som är intresserade av konstvetenskapens framväxt som akademisk disciplin, men den bör även intressera historiker och kulturarvsforskare.

Ann-Catrine Eriksson, Umeå

Per Höjeberg: *Utmaningarna mot demokratins skola. Den svenska lärarkåren, nazismen och sovjetkommunismen 1933–1945*. Studia Historica Lundensia 22. Historiska institutionen, Lunds universitet 2016. 230 s. ISBN 978-91-187833-71-7.

Efter andra världskriget vann begreppet totalitarism, uppbackat av intellektuella storheter som Hannah Arendt, Karl Popper och Herbert Tingsten, allmän spridning. Nazismen och kommunismen var i sin brutala praktik lika vidriga, må vara att de avlats i skilda ideologiska miljöer. Att ta avstånd från dem båda hörde anständigheten till. Måhända är det sådana överväganden som ligger bakom Per Höjebergs beslut att i sin doktorsavhandling *Utmaningarna mot demokratins skola. Den svenska lärarkåren, nazismen och sovjetkommunismen 1933–1945* inkludera båda dessa totalitära läror. I licentiatavhandlingen *Utmanad av ondskan*, var det endast

de som graviterade åt det bruna hållet som skärskådades.

Det dubbla perspektivet är hedervärt. En avhandling författare vill knappast framstå som enbart nazistjägare. Ur balanssynpunkt blir det justare om även de som drogs mot kommunismen hängs ut. I Höjebergs studie finns dock risken att jämförelsen haltar, inte av principiella skäl men väl empiriska. Det är tydligt redan därav att kapitlet om lärarnas hållning till Sovjetunionen är anmärkningsvärt kort. En orsak kan vara att för den berörda perioden lärare med kommunist sympatier inte låter sig så lätt identifieras. På universitetshåll fanns socialistiskt orienterade clartéister, av vilka säkert en del hamnade inom läroverkslärarkåren. De renodlade kommunisterna torde ha varit få. Ett undantag var partianslutne Svante Bohman, en östgötsk fabriksarbetarson som blivit lektor i Eskilstuna. Denne Hägerströmslärjunge hade disputerat i filosofi på en omstridd avhandling om Esaias Tegnér, där han blivit hudflängd av Fredrik Böök. Då han insett att den akademiska karriären var stängd hade han studerat teologi för att i en lärartjänst kombinera filosofi och kristendom. Då han önskade förflyttning till Västerвик, där också hans hustru kunde erbjudas tjänst, utbröt en föräldraprotest. Hans åsikter skrämde, något som inte tycks ha vållat problem i Eskilstuna, där han var uppskattad lärare och därtill morgonbönförrättare. Lösningen blev en tredje ort där paret kunde beredas plats inom rimligt reseavstånd.

På folkskolesidan rymdes fler vänstersympatisörer, säkert också enstaka kommunister. I mycket är det ett Norrbottensfenomen. Ett flagrant fall är Björn Hallström, som då han gjort upp med sitt förflutna skrev boken *Jag trodde på Stalin*. På grund av sina kommunistiska aktiviteter relegerades denne, ironiskt nog son till en nazistsympatisör, från seminariet i Luleå. Framför allt uppmärksammar Höjeberg de lärare som tillhörde Skolinternationalen och där ett flertal tjänstgjorde i sågverkssamhället Båtskärsnäs. Mest aktiv var Gunnar Runfors, som fick lämna sina förtroendeuppdrag i Folkskolläraryförbundet. Han bytte senare såväl parti som geografi och blev ledande kommunal- och

landstingspolitiker på västkusten. I motsats till läroverkslärarna, som månade om åsiktsneutraliteten, valde Folkskolläraryförbundet i akuta lägen att agera. Yxan kunde vändas åt båda hållen, vilket kan exemplifieras med uteslutningen av östgötaläraren Folke Griph på grund av nazistiska sympatier.

Ett skäl till att den sovjetiska skolpolitiken väckte intresse även hos dem som misstrodde regimen var den förmenta reformpedagogik, kopplad till medborgarfostran och moderniseringssträvanden, som man tyckte sig finna inom ramen för det kommunistiska experimentet. Höjeberg uppmärksammar det studiebesök i Sovjetunionen, som representanter för den svenska lärarprofessionen gjorde i början av 1934. Socialdemokrater som Axel Hagnell, överlärare i Göteborg, och Erik Brandt, folkskoleinspektör i Dalarna, gav vid hemkomsten en positiv bild av vad de sett. Brandt skrev till och med en skrift i ämnet. I ett senare skede blev Brandt, klar antinazist, uppmärksam, då han föreslog Hitler till Nobels fredspris. Syftet var att utmana den opinion som förordat Neville Chamberlain, men det grova skämtet missförstods och vållade förtret.

Kring Sovjetunionen levde länge utopiska drömmar kvar. En av dem som inte förmådde se bakom Stalins Potemkinkulisser var Greta Engkvist, en lärare som i likhet med många av sina kvinnliga kollegor var så hängiven fredssaken att hon vilsefördes. Sett i efterhand blir det makabert då hon lovsjunger byggandet av Vitahavskanalen, som ju skedde med slavarbetskraft. Det är ett ställningstagande som inte ursäktas av att informationen om de sovjetiska förhållandena länge var bristfällig. Från de utopiska drömmarna skedde ett uppvaknande, synligt i *Folkskolläraryns Tidning*, som 1939 gav författaren Gustaf Hellström generöst utrymme för att teckna en betydligt mörkare bild. Då det gällde Sovjetunionen var Hellström lika klar-synt som han varit rörande nazismen. Liksom den honom ideologiskt närstående Torgny Segerstedt höll han sig välinformerad om rörelserna på båda ytterlighetskanterna. En intelligensaristokrat som Segerstedt såg samtidigt kritiskt på utvecklingen inom den inhemska demokra-

tin, med sin benägenhet att dra till sig inte alltid så kompetenta levebrödspolitiker.

Lite kätterskt skulle man kunna tycka att det för kommunismens del varit bättre att belysa någon del av efterkrigsperioden. Även om det inneburet kronologisk asymmetri hade det gått att fortsätta fokusera på Tyskland, där DDR-epoken hade passat väl. Även om germanisten Birgitta Almgren gjort ett gediget förarbete skulle åtskilligt ha kunnat tilläggas. Gunnar Richardson, ledande utbildningshistoriker och riksdagsledamot (fp) har sagt sig skämmas för att han blundade och inte ifrågasatte denna trafik. Lika väl som nazismen hade kommunismen sina medlöpare. Tidsmässigt var de dock åtskilda.

Avsnittet om den lockelse som Nazityskland utövade på läroverkslärarna står tämligen oförändrat kvar från licentiatstudien. Lektorerna Gustaf Jacobson och Elmo Lindholm skymtar i texten men biologen Harry Bergqvist syns inte på annat sätt än att det fanns en stark brunmeletrad kommunal representation i Vänersborg, som kan kopplas till hans aktivitet. Rättmätigt får också lektorerna Hjalmar Franzén i Gävle och Vilhelm Bladin i Malmö, aktieägare i *Dagsposten*, komma med på ett hörn. Då Höjeberg vill hänföra en Umeårektor och två Växjölektorer till gruppen sker det på lösligare grunder. Där emot hörde Nils Hagström, adjunkt vid Norra Real, till de komprometterade, därtill av sin egen kår betrodd med uppdraget att utreda om tyskan eller engelskan skulle vara första främmande språk.

Hur han själv ställde sig framgår av att han ända in på sommaren 1939 cyklade runt med sina elever till ungdomsläger i det Tyskland som hunnit långt i krigsförberedelserna. Ett särfall utgör Erik Walles, en tid vice partiledare i Nationalsocialistiska Arbetarpartiet. Riksdagen diskuterade 1947, utanför avhandlingens tidsram, det lämpliga i att ge honom en lektorstjänst.

Höjebergs främsta källmaterial utgörs av lärarfackens kårpublikationer. Genom grundlig pressanalys söker han blottlägga den kollektiva identiteten. Det kan finnas forskningsetiska skäl för att inte lägga så mycket fokus på de individer som avviker. Skillnaden mellan läroverks-

och folkskollärare har ändå markerats liksom åsiktsdiskrepansen mellan folkskolans män och kvinnor, organiserade i olika förbund. Bara genom avsaknad av namnindex synliggörs enskilda individer mindre. Uppenbart är att slutsatserna därigenom blir mer utslätade. Höjeberg har inte velat framträda som vare sig nazist- eller kommunistjägare.

En inkonsekvens i framställningen bör påtalas. Med procentsiffror lyfter Höjeberg fram den ansevärd nazisympatiserande minoriteten inom läroverkslärarkåren. Då han hunnit till komparation och sammanfattning syns föga därav. Det rör sig ändå om en så pass stor minoritet att läroverkslärarkåren, låt vara att den mestadels rymts i de mer "rumsrena" Manhem, Sveriges Nationella Förbund. och Föreningen Sverige-Tyskland, sällan i de klara nazistorganisationerna, oundvikligen komprometteras. Att kollektivt rentvå hela gruppen blir missvisande. I strid mot Höjebergs egna resultat frikänns läroverkslärarna alltför lätt. Det är värt att tillfoga att det inom läroverkskåren, till skillnad från de mer vänsterfrälsta folkskollärarna, rymdes en frustrerad grupp med aversion gentemot folkhemsbygget.

Höjeberg landar i den korrekta men väl bana la slutsatsen att lärarkåren generellt slöt upp kring den liberala demokratin. Det är för kategoriskt uttryckt, därtill anakroniskt med tanke på att det var först i världskrigets slutskede som demokratin inte bara accepterades utan blev honnörssord och självklar överideologi för flertalet svenska partier.

Samtidigt finns skäl att påpeka att läroverkslärarkåren rymde klara antinazister med civilkurage. En naturlig plats här hade historikern och lektorn vid Uppsala läroverk Hugo Valentin, av judisk börd och med sionistiska sympatier. På samma sida stod Vilhelm Scharp, en tid utlandslektor i Berlin, varifrån han förvisats av regimen. Till dem hörde även historielektorn Knut Wichman vid Majornas läroverk och hans Göteborgskollega, sedermera latinprofessorn Harald Hagedahl. Till antinazisterna hörde också modersmålslektorn Hjalmar Alving vid Norra Real, kollega till Hagström. Flera socialdemokrater, exempelvis Ivan Pauli vid Östra Real och Gösta Langenfeldt vid Bromma läroverk, får även räk-

nas dit. Till kategorin hänför Höjeberg Göteborgsrektorn Sven E. Ohlon, folkpartistisk förstakammarledamot, under en tid vice ordförande i Lärarnas Riksförbund. Bland kvinnorna må nämnas Lydia Wahlström, ledande inom kvinnorörelsen, liksom hennes skolledarkollega Beth Hennings vid Södra Flickläroverket.

Kring och efter världskrigets slut försvagades läroverkens ställning genom olycklig publicitet. Härtill bidrog inte bara filmen *Hets*, även om Caligula blev ett begrepp, som åsattes varje lärare med reella eller förment sadistiska egenskaper. Några år därefter utkom nyckelromanen *Sjövinkel*, ett småstadsdrama, där Berit Spong initierat beskriver intrigerna kring en rektorsstrid vid Strängnäs läroverk. Dessa "affärer" kom olägligt för läroverkslärarna. Den kunskapskola med nyhumanistisk inriktning, som de stod för och som haft stöd av 30-talets eklektiskminister Arthur Engberg, försvagades. Då vi gick in i efterkrigstidens reformperiod med införande av grundskola och nytt gymnasium blev detta till nackdel för svensk skolutveckling.

En avintellektualisering av läraryrket inleddes och kårens autonomi undergrävdes successivt.

Det är ett viktigt, men svårgenomträngligt forskningsfält, Höjeberg utforskat. Etiketteringen är svår, då nyanserna är många såväl inom det bruna som röda fältet. För att hantera den intrikata materian krävs språklig ekvilibristik. Enligt Södralatinaren Tomas Tranströmer utkämpades andra världskriget också i lärarnas kollegierum. Till eleverna förmedlades inte så mycket. Författaren Carl Göran Ekerwald säger, att nutidshändelserna aldrig berördes på lektionstid i Östersunds läroverk. Enligt honom fanns en tyst överenskommelse om att inte demonstrera de motsättningar som fanns inom lärarkåren. Den blivande statsvetaren Nils Elvander, gymnasist vid Norra Real, skriver i en minnesbok att den pågående kampen mellan demokrati och diktatur aldrig berördes. Om Stalin, Hitler och Mussolini fick eleverna inget veta. Neutraliteten lade sin våta filt över undervisningen.

Bert Mårald, Umeå